

նշանակածին համաձայն. սակայն այս վիճարանութեան մէջ ասիական հակառակ իւր գիւտնագիտական յաջողութեան եւ խոսքովի երեւութեան բարեացակամութեան պարտութիւն կրեց եւ չկրցաւ բան մը ձեռք բերել: Իւր գլխաւոր պաշտօնը, զոր վաւերագրիներով հաստատելու կը ջանար, իւր թէ Սուանացիք Թեոդոս կայսեր անունը կրէին չէր ինքն ինքեան քաջայիկները, որոնք կայսեր կողմէն հաստատուած են, ըստ այսմ Սուանիա լազիկայի յարակից մաս մըն է, որով խաղաղութեան գաշտնց համաձայն՝ լազիկայի հետ թողուած նկատելի է, թագաւորը անով ջրեց, որ իւր յիշատակարանաց նայելով՝ կախման այսպիսի յարաբերութիւն մը գոյութիւն ունեցած չէ եւ թէ Սուանացիք իրեն կամաւոր կերպով հպատակած են: Պարսպ տեղ Պետրոս անոր վէհաննութեան գիմեց: Վերջապէս թագաւորը անշուշտ ոչ ծանրութեամբ առեալ առաջարկութիւնն ըրաւ, Սուանացւոց իսկ որոշել տալ, թէ աւելի յօժարակամութեամբ հռովմէական պետութեան վերաբերիլ կ'ուզէին (արդի ժողովրդեան բուժարկութիւնը ակամայ կը յիշէ մարդ)¹. Այս բանս Պետրոսին մոտ հոգութիւն պատճառեց, վասն զի լաւ գիտէր թէ անոնք հռովմայեցի պաշտօնեաներուն իրենց ըրած անիրաւութեանց համար Պարսից տակ մտած էին. խոսքով այս առ երեւոյթ ըրած առաջարկութիւնը անմիջապէս թող առաւ²: Այսպէսով բանակցութիւնները խզուեցան եւ ամենայն ինչ իր հին կերպարանքն առաւ³, Բանակցութիւններուն գարձեալ սկսիլը Յուստինիանու յաջորդին ատեն աւելի յաջող արդիւնք չտուին:

Ուրիշ ինչիւր մ'ալ չօշակուեցաւ այս բանակցութեանց մէջ, նպաստ եւ ռոճիկ — որոնցմով Յուստինիան իւր պետութիւնը գնել տովոր էր — ընդունողներուն մէջ էր նաեւ այն պարսիկ աւարը, Հերայի Մուստիք իշխանը, Իւր որդին ու յաջորդը Ամի (Αμιβρος τοῦ Ἀλαμουδάρου) անկէ կը հետեցընէր տարեկան եւ ռոճիկի մը՝ 100 լիտր ոսկւոյ շարունակաբար վճարքի մը պահանջը եւ որովհետեւ խաղաղութեան գաշտնց մէջ իւր պահանջը նկատի չէր առնուած⁴, իւր գերագոյն տիրոջ առջին րողքը ըրած էր: Իսկ իրեն դէմ Պետրոս կը պնդէր, որ կանոնաւորապէս վճարուած ռոճիկներու

վրայ չէր ինչիւր, այլ պարզապէս առթիւ մը իրարու հետ փոխանակուած պարգեւներու վրայ, որոնցմէ իրաւունքի պահանջ չի կրնար ելլել, բայց միանգամայն հասկըցընել տուաւ, որ կայսեր Արաբացւոց հետ ունեցած յարաբերութիւնը շատ լաւ չ'երեւար, այսինքն թէ Մուստիք իւր աւատակուած պարտուց հակառակ, ինքզինքը պարտաւորած է հռովմայեցւոց դէմ պատերազմի պարագային չեզոք մնալ⁵: Խոսքով անշուշտ դիտմամբ չուզեց իրեն միջամուխ ըլլալ, այլ բաւականացաւ պատգամահանգոյն երկմիտ վճուով մը, որ յամենայն դէպս կը հաւկըցընէր Արաբացւոյն պահանջումը յանձն առնուլ⁶: Այսու հանգրծ Եուստինիան լաւ համարեցաւ իւր իսկ շահուն համար վճարու մը շարունակել⁷:

Պետրոս, որ խոսքովու հետ այս բանակցութեանց միջոցին բախտ չէր ունեցած, ասոր վրայ Բիզանդիոն գնաց կայսեր տեղեկութիւն տալու⁸:

(Հըր—ն—ի—ի)

Կ. ԳՐԻՏՈՐԻԱՌ

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

ԵՒՍԵԲԻՈՍԻ ԵԿԵՂԵՑԵԱԿԸ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՅ*

Հայաստանի քրիստոնէութեան մասին ամենահին յիշատակարանն (document) է Աղէքսանդրիոյ Դիոնիսիոս եպիսկոպոսի մէկ նամակը, որուն միայն հասցէն եւ բովանդակութիւնը ծանօթ է մեզի: Ն. սեբիոս (Պատմ. Եկեղ. Զ. 46) կը դասէ զայն

¹ Մէք 216:

² Մէք Ե. 101:

³ Մէքադրէն կը հետեւի:

⁴ Մէքադրէն, Պետրոս քիւ իտըք մեռաւ:

* Հետազոյ յօդուածը՝ գրուած զաղղիացի նոյապապ զրէշ մը՝ L. Duchesne-ի հաւաքման Mélanges Nicole; recueil de mémoires de philologie classique et d'archéologie offerts à Jules Nicole professeur à l'Université de Genève à l'occasion du XXXe anniversaire de son professorat Genève et Bale, 1905, p. 105—109 (խորագրով՝ L'Arménie chrétienne dans l'Histoire Ecclésiastique d'Eusèbe) կարեւոր գրութիւն մ'է Հայոց եկեղեցական պատմութեան համար, որ դժբախտաբար մինչեւ օրս անձնօրէ մնացած է ազգայնոց հիմու. կարծ տեղեկութիւն մը համը. Ամի. 1906 էջ 288): Թարգմանելով ամբողջութեամբ աւելորդ կը համարինք մեր կողմանէ մասնաւոր դիտողութիւն կցնել:

Հ. Պ. ՓՆՂԱԼԹԵԱՆ

¹ Մէքադրէն 214—217:

² Մէք:

³ Մէքադրէն Հակ. 13 (218):

⁴ Մէքադրէն 211:

նոյն անձնուորս թիւան ուրիշ բազմութիւն թղթերու շարքին մէջ . καὶ τοῖς (ἀπολειφθεῖς) κατὰ Ἀρμενίαν ὡσαύτως περὶ μετανοίας ἐπιστέλλει, ὧν ἐπεσχόπευε Μερονζιάνης (= զրեաց եւ ի Հայաստան նոյնպէս վասն ապաշխարութեան, որոց եպիսկոպոս էր Մեհրութան): Ըստ այսմ նամակը ուղղուած էր Հայաստանի քրիստոնէից, որոնց եպիսկոպոսն էր Մեհրութան: Գլուածքին նիւթն էր նոյնպէս (ὡσαύτως) ապաշխարութիւնը, որ նիւթն էր նախնիքս յիշեալ միւս բազմութիւն թղթերու, այս ինքն որուն վրայ իւր թիւին միդրէս Լաւոյրիկէի (Ասորոց) եպիսկոպոսին, Կոնսն շիրմաբլուց եպիսկոպոսին եւ Եգիպտոսի հաւատարիւրց զբաժ նամակներուն մէջ խօսք եղած էր: Միւր թղթի նկատմամբ աւելի բացորոշ կը խօսի Եւսեբիոս. յայտնի կերպով կը նշանակէ որ խնդրոյ նիւթ եղող նոյն ապաշխարութիւնն է, զոր նախորդ, այս է Դեկոսի հալածանաց ժամանակ հաւատարացներու վրայ զրուծ էր: Այս պարագան թոյլ կու տայ առ Մեհրութան ուղղուած նամակին գրութեան թուականը ճշդել սյսպէս. անպատճառ զրուած ըլլալու է 251 կամ 252ին, այսինքն հալածանաց յաջորդող առաջին տարիներուն: Այս պարագան ճանապարհ կը հարթէ, ինչպէս պիտի տեսնենք, ուրիշ հետեւութեանց ալ:

Գեղեր¹ կ'ուզէ Մեհրութանի եպիսկոպոսական աթոռը զետեղել Մեծ Հայաստանի մէջ, եւ աւելի ճշդելով՝ Վասպուրականի մէջ, որ Վանայ լճին արեւելեան կողմը կը տարածուի: Առ այս իրեն ունեցած հիմն է, որ «Մեհրութան» ցանցառ գործածուած անուն մըն է, նոյն իսկ Հայոց բով, եւ այն անգամ մը միայն* կը յիշատակուի, իբր

¹ Berichte über die Verhandlungen der kön. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig, Phil.-hist. Kl. XLVII (1896), S. 171. Հայերէն թարգմ.՝ գրութեան՝ Փաւստոս Բիւզանդ կամ հայկական եկեղեցւոյ սկզբնաւորութիւն: Թարգմանեց Հ. Բ. Վ. Թորոսեան. Վենետ. 1896. էջ 159—62:

* Ենթա Միհրոսթան (նաեւ Միհրոսթան, Միհրոսթան) ծնածոթ է հայ մատենագրութեան մէջ,

Վասպուրականի նախարարի անուն, մինչդեռ հոռմէական Հայաստանի կամ Փոքր Հայոց եպիսկոպոսաց ցանկերու մէջ, որչափ մեղծածած թէ, միայն սուրբ Գրոց (biblique) կամ յունահոռմէական անուններ կը տեսնուին:

Անուանց այս ապացոյցը քիչ մ'անգոր կ'երեւայ ինծի, այնչափ աւելի, որչափ որ հոռմէական Հայաստանի եպիսկոպոսական ցանկերը չունինք ամբողջութեամբ որչափ կարելի է¹: Բաց ասկից կան ուրիշ լուրջ պատճառներ ալ համամիտ չգտնուելու այս կարծեաց:

1. Առաջին պատճառն այն է որ հայկական սաւանդութիւնը կը միաբանի երկրին ի քրիստոնէութիւն դարձը Տրդատայ ժամանակները (261—317) փոխադրելու². այս ինքն ժամանակ մը, որ զգալի կերպով հեռու է ինքզնոյն նիւթ եղող թղթին դրութեան թուականէն: Զի կրնար ենթադրուիլ որ հոն, Հայաստանի խորքը Տրդատէն յառաջ գոյութիւն ունեցած ըլլայ կազմակերպուած եկեղեցի մը իրեն յատուկ եպիսկոպոսով:

2. Այն ակներեւ է որ, ինչպէս Դիոնիսիոսի թղթերու հաւաքածոյն մէջ նամակիս զբաւած տեղէն եւ Եւսեբիոսի նիւթը նշանակելու եղանակէն կը տեսնուի, թուղթն ի նկատի ունի այն ուրացութիւնները, որոնք կատարուեցան Դեկոսի հալածանաց

1. Մեհրութան Արծրունի յամի իբր 370 (Բուզ. 118—122 նւ, Խոր. 216, 222—25 նւ), 2. Մեհրութան Արծրունի յամի 451 վարդանաց պատերազմի մէջ (Փարս. 63, Եղիշ. 150). եւ Մեհրութան Արծրունի Գագիպ որդին յամի 785 (Ղեւոնդ, 162—163): Fr. Müller կը կարգայ պաշտօններէն զոմարի մը վրայ նստի Միհրոսթան դպիր (Wiener Zeitschr. f. Kunde des Morgenlandes, IV). Թ.

¹ Միայն Գամի բով խաղարկելով՝ գտայ Հորմիզէ մը ի Կոմանա (Փոքր Հայք) եւ Ներսէս մը ի Կառսոս: Այս երկու անուններն ոչ սուրբ Գրոց (biblique) են եւ ոչ յունահոռմէական, այլ երանեան են եւ ըստ բաւականի տարածուած Հայաստանի մէջ:

² Արգունեոսի (Բ. 8) ակնարկած ժամանակն ալ այս է, որ հայ զոյցներէն բոլորին անկախ է: Որչափ կ'երեւայ՝ Հայոց դարձը Կոստանդնուսէն յառաջ կը գտնէ:

օրերուն: Արդ, ինչպէս կարելի է ընդունիլ որ Դեկտտի հրովարտականները նաեւ անկախ Հայաստանի մէջ հրատարակուած եւ գործադրուած ըլլան. մանաւանդ այս ժամանակամիջոցին:

Հռովմէական օրէնքները երբեք մուտք գտած չէին Հայաստանի մէջ: Ստոյգ է, Հայոց թագաւորութիւնը երկայն ժամանակ Հռոմայ հովանաւորութեան տակ էր, բայց կը պահպանէր իւր յատուկ կարգերը, կրօնն ու օրէնքները, որոնց մէջ կայսրը իրաւունք չուներ խառնուելու: Բայց ասկից այն ճակատէն, ուր Գորգիանոս Գ. կորսնցուց, եւ Փիլիպպոսի կնքած դաշնագրութիւններէն ետքը, Հռովմէական պետութիւնն արգելուած էր այլ եւս Հայոց խնդիրներուն միջամտիլ ըլլալ. եւս առաւել՝ եկեղեցիները հալածել, եթէ երբեք գոյութիւն ունեցած կին հոն:

Արդ, կը կարծենք որ զՄեհհրուստան եւ իր հաւատացեալները պէտք է թող տալ Հռովմէական պետութեան սահմաններուն մէջ՝ Փոքր Հայք ըստած բաժնիր, որ Գ. դարուն Գամբաց կուսակէն կը կառավարուէր:

Նւսերիտի ուրիշ մէկ տեղէն ալ, որ շատ կարեւոր հատուած մըն է Հայոց քրիստոնէութեան պատմութեան համար, առիթ տուած է, նոյն հեղինակին խօսքով, միկի միկի մեկնութեան:

Նւսերիտ պատմելով այն աղէտները, որոնք ՅԷԷին այնպէս կը ճնշէին Հռովմէական պետութիւնը, կը յիշատակէ պատերազմ մը, զոր Մաքսիմիանոս կը մղէ Հայոց դէմ, որոնք քրիստոնէայ են եւ ջերմապէս յառեալ իրենց կրօնին: Մաքսիմիանոս կը ձեռնարկէ ստիպել Հայերը, որ կողմ զոհեն, եւ այսու յանդիմանակ ժամանակաց հետեւ բարեկամ եւ նիզակակից հայեր իր ռիւքրիմ թշնամիները կը դարձնեն¹ (Նկ. Պատմ. Թ. 8):

¹ Τούτους προεπανίσταται τῷ τυράννῳ ὁ πρὸς Ἀρμενίους πόλεμος, ἄνδρας ἔξ ἀρχαίου φίλους τε καὶ

Որոնք են այս Հայերը: Շատ դժուարին է ենթադրել, որ Մաքսիմիանոս մտածած ըլլայ Մեծ Հայաստանի Տրդատ թագաւորին վրայ կրօնական իրաց վերաբերեալ օրէնքներ դնել: Մէկալ կողմանէ խնդիր չի կրնար ըլլալ Փոքր Հայոց վրայ, որ պետութեան մէկ մասն էր, որուն բնակիչները դարերէ ի վեր հպատակ էին պետութեան, եւ ոչ թէ անոր կշիռն վրայ ապրող լոկ բարեկամներ եւ նիզակակիցներ, զիւրազգած՝ դժգոհութեան դէպքին անոր դէմ պատերազմ հրատարակելու:

Այս երկու հաւատարմութեան անընդունելի մեկնութեանց քով, կայ, բարեբախտաբար, երրորդ մըն ալ:

Դիոկղիտիանոսի եւ Գաղիլիոսի կողմանէ Պարսից դէմ մղուած վերջին պատերազմէն ետքը, կարգադրուած էր, որ Տիգրիսի եւ Վանայ լճին միջեւ գտնուած Հայկական ռաբարարութիւններէն ոմոնք անջատուելով Հայոց թագաւորութենէն՝ հռոմայեցի ինքնակալին իշխանութեան տակ դրուէին: Այս երկիրն, որ ապա ուրիշ պատերազմաց հետեւութեամբ սկսաւ անվանուիլ Յուստինիանու ժամանակներն առանձին դիրք մը պահէր: Դրացի նահանգներուն հետ չմիացուեցաւ, այլ տեսակ մը հայկական մարդ մը կազմէր, որ յառաջուան պէս իրարու յաջորդող սատրապներէ կը կառավարուէր՝ պահելով իւր սովորութիւնները, իրաւունքն ու կրօնական եւ այլ կարգերը:

συμμάχους Ῥωμαίων, οὓς καὶ αὐτοὺς Χριστιανούς ὄντας καὶ τὴν εἰς τὸ θεῖον εὐσέβειαν διὰ σπουδῆς ποιοῦμένους ὁ θεομιστὴς εἰδὼλοῖς θύειν καὶ δαίμοσιν ἐπαγαγίσθαι πεπειραμένους ἔχθρους ἀντι φιλῶν καὶ πολέμιους ἀντι συμμάχων κατεστῆσατο. [Ի վերայ այդքան նշուածեանց «պատերազմ» եւս ի բանաւորէ անոր ընդ Հայս գրգռեցաւ, ընդ ար» որ ի սկզբանէ բարեկամք եւ նիզակակիցք հռոմէական ժողովրդեան էին: Բայց քանզի եւ նոքա քրիստոնէայք էին եւ ջերմադիրք ի բարեպաշտութեան որ առ ստուածութիւնն է, քանաչաւ աստուածատեանք բանաւոր բռնութեամբ անել զնոս ի պաշտօն կողմն եւ դիւաց եւ յայն սակ» զբարեկամն յատկիւն զգաշնաւն ի թշնամի դարձնց, Հմմտ. Գաթրեանս Պատմ. Տեղ. Բ. 480:]

¹ Ոմոնքն Հռոմ. Պատմ. Ե. 444:

Մի միակ փոփոխութիւնն, որ տեղի ունեցաւ, այն է որ երկրին բնիկ իշխանները փոխանակ քաղաքականանալէս Հայոց թագաւորէն կառավարուելու, հռոմայեցի ինքնակալէն կը կառավարուէին:

Այս նոր յարաբերութիւնները նոր-իրադրութեանցան 297ին: Այս ժամանակները, ինչպէս ամէն հանգամանք ցոյց կու տայ, կրօնական յեղափոխութիւնն նոր յառաջ եկած էր, որ նաեւ բուն հայկական թագաւորութեան մէջ յաղթանակել տուաւ քրիստոնէութեան հին ազգային կրօնին վրայ:

Հռովմէական պատու թեան անցած նախարարութեանց մէջ, ինչպէս ամբողջ Հայաստանի մէջ՝ քրիստոնէայ ժողովուրդը տակաւին իւր առաջին ողբերգութեանց խանդին ու եռանդին մէջն էր: Ոչ Դիոկղեանի անուանուած եւ ոչ Գաղերիոս կը խորհէին միջամուխ ըլլալ: Անոնց հրովարտանքները միայն նահանգներու մէջ հրատարակուեցան եւ դործադրուեցան: Մաքսիմիանոսի պէս անմիտ եւ դաժան բռնաւորի մը վերապահուած էր՝ հռովմէական դէքը բռնի ընդունիլ առաջնային ազգերու՝ որոնք զանոնք երբեք չէին ճանչցած, եւ կամ զուցէ պահանջել որ անոնք վերադառնան իրենց նախկին կրօնքին, զոր դեռ նոր թողած լքած էին: Սատրապները քայքայեցան եւ թշնամական դիրք մը բռնեցին:

Սակայն, յայտնի է, որ իրերը շատ չյառաջացան: Մաքսիմիանոսի օրերը համբուրած էին: Եղիշտական լիկիւրիոս հանդիմանողութիւնը վերահաստատեց պետութեան մէջ, որով քաջարի Հայերը պատժուած չունէին այլ եւս կապարձ դարձնելու:

L. Duchesne.

Տ Ե Ղ Ա Գ Ր Ա Վ Ա Ն

Ժ Ա Ն Օ Թ Ա Գ Ր Ո Ր Թ Ի Ի Ն Բ

ՍՅՆՄԳՈԼՈՑ ՊԵՏԱԴԱՐԱՆԵՆ

ԵՐԵՄԻԱ ՉԷԼԷՊԻ ԶԵՍՄԻՐԻՃԵԱՆՑ

(Հարսնութիւն)

Պատրիարքական խայտառակութիւններու տարիներ էին այն ատենները¹. Պատրիարք Պատրիարքի ետեւէ կը փոխուէր շուտով, ոչ թէ ժողովուրդին ձայնովը, այլ մին զմիւսը կը տալէր, միշտ անձնական հաշիւներով եւ օրին փռամուրտութիւններով, ի վնաս Ազգին. երեմիա Չէլէպի շատ կ'աշխատէր իր ազգեցութիւնը բանեցնելու², բայց որովհետեւ դրամը, կաշառքն էր, որ կը գործէր անդադրում, այդ պատճառաւ, որ եւ է որդիներ ձեռք բերել կարելի չէր ըլլար շատ անգամ. եւ Կ. Պոլսոյ հէք Հայ ժողովուրդն զոյափ պէտք ունէր ազգային օրէնքի մը, սանձ դնելու համար իր կատաղի, անպատկառ եկեղեցականներուն, որոնք՝ իրեւ թէ կ'օրէքի եւ եկեղեցոյ պաշտպան կանգնելու կոչուած, աւելի անոնց քայքայմանը կ'աշխատէին, իրենց բիրտ, անուպայ շահատակութիւններով:

Պատրիարքական կուռքայի խնդիրները չվերջացած, նոր աղէտ մըն ալ կը սկսէր տեղալ Ազգին գլխուն. կրօնաժխական վեճեր՝ որոնք ազգային նորանոր երկպառակութիւններու ստեղծիչ եղան³:

Երեմիա Չէլէպի միշտ սիրահար եղբայրութեան եւ միութեան կուսակից, այս պառակտումներուն վերջ տալու համար, քանիցս կը գրէ առ Եղիշտար կաթողիկոս, որպէս զի յորդորականներ յղէ Կ. Պոլիս, մոլեւանդ եկեղեցականներու սանձ դնէ, եւ Հայ Ազգին տառապանքներուն դարման մատուցանէ, ամէնքն ի խաղաղութիւն հրաւիրելով⁴: Այս նպատակաւ էր արգելք, որ Նա 1685 Մայիսին, Էջմիածին կ'ուղեւորէր, ինչպէս կ'աւանդէ անոր Ցարեգրական պատմութիւնը⁵, թէ ոչ իբր պատգամաւոր մասնակցելու այն ժողովին, որ Ես-

¹ «Չափան Պարտ. Հայոց», Հատոր Գ. էջ 671-675 եւ 689-696: Լեւոն «Հայկական Տարեգրութիւն», Թիֆլիզ 1901, Հատոր Ա. էջ 216-220:

² «Արտ.»:

³ «Չափան Պարտ. Հայոց», Հատոր Գ. էջ 721-722:

⁴ «Արտ.»:

⁵ Կամակ առ իւ հ. Երմի. Վ. Թորոսեանի

3 Դեկտ. 1909:

